

KAFKASYA’NIN KALBİNDE TÜRK EGEMENLİĞİ: KUZEY AZERBAYCAN HANLIKLARININ TARİHİ SERÜVENİ

FÜSUN KARA*

Öz: Bu çalışma, 18. ve 19. yüzyıllarda Kuzey Azerbaycan topraklarında kurulan Türk hanlıklarının tarihî, siyasî, ekonomik ve kültürel yapısını değerlendirmektedir. Karabağ, Kuba, İrevan, Şeki, Şirvan ve Nahçıvan Hanlıkları, Safevîler’in zayıflaması ve Nadir Şah’ın ölümünün ardından ortaya çıkan otorite boşluğu sürecinde bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bölgesel güç merkezlerine dönüşmüşlerdir. Her bir hanlık, coğrafi konumu ve stratejik önemi doğrultusunda Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük imparatorlukların rekabet sahası hâline gelmiştir. Karabağ Hanlığı, başkent Şuşa’nın kültürel ve sanatsal gelişimiyle öne çıkarken; Kuba Hanlığı ekonomik faaliyetleri, dış politikasındaki denge stratejileri ve dirençli yapısıyla dikkat çekmiştir. İrevan Hanlığı, günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer almakla birlikte, Osmanlı-İran-Rusya rekabetinde merkezi bir geçiş noktası olmuştur. Şeki Hanlığı, ipek üretimi, ticaret yollarındaki stratejik konumu ve mimarî gelişimi ile bölgesel önem taşımıştır. Şirvan Hanlığı hem siyasi çekişmeler hem de ekonomik dokuma üretimiyle öne çıkarken; Nahçıvan Hanlığı ise Anadolu-Kafkasya geçişinde kritik bir ticaret ve güvenlik hattı rolü üstlenmiştir. Her biri kısa süreli bağımsızlıklar yaşamış olsa da bu hanlıklar, Azerbaycan Türklerinin siyasi tecrübesi, kültürel kimliği ve yerel yönetim pratikleri açısından tarihî mirasın temel taşlarını oluşturmaktadır. Rusya’nın bölgeyi adım adım ilhak etmesiyle hanlık sistemleri sona erse de, söz konusu hanlıkların bıraktığı izler, Azerbaycan tarihinin anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Hanlıklar, Rusya, Siyasi, Ekonomi.

TURKIC SOVEREIGNTY IN THE HEART OF THE CAUCASUS: THE HISTORICAL JOURNEY OF THE NORTH AZERBAIJANI KHANATES

Abstract: This study examines the historical, political, economic, and cultural structures of the Turkic khanates established in Northern Azerbaijan during the 18th and 19th centuries. Following the decline of the Safavid state and the assassination of Nader Shah, a power vacuum led to the emergence of several independent khanates, including Karabakh, Quba, Iravan, Shaki, Shirvan, and

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: fkara@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2100-1788

Nakhchivan. Each khanate, based on its geographical location and strategic significance, became a focal point in the imperial rivalries between the Ottoman Empire, Persia, and Russia. The Karabakh Khanate stood out with the cultural and artistic development of its capital, Shusha, while the Quba Khanate distinguished itself through its economic dynamism, diplomatic maneuvering, and resilience. The Iravan Khanate, now within the borders of modern-day Armenia, served as a crucial corridor between Anatolia, Persia, and the Caucasus. The Shaki Khanate became notable for its silk production, architectural heritage, and strategic control over key trade routes. The Shirvan Khanate played a significant role in regional politics and textile manufacturing, while the Nakhchivan Khanate functioned as a strategic hub in the Anatolia-Caucasus transit line and maintained regional balance through key alliances. Although their political independence was short-lived, these khanates formed the backbone of Azerbaijan's historical legacy in terms of governance, identity, and socio-economic organization. Despite their eventual annexation by the Russian Empire, the cultural and political imprints left by these khanates remain vital to understanding the historical trajectory of the Azerbaijani people.

Key words: Northern Azerbaijan, Khanates, Russia, Political, Economy.

Giriş

Azerbaycan'a yönelik ilk Türk akımları MÖ 7. yüzyılda İskitler¹ tarafından gerçekleştirildi. 120 yılında Sabirler/Suvarlar bölgenin hâkimini oldu. 4. ve 5. yüzyıllarda ise Azerbaycan, Hunların geçiş güzergâhı haline geldi. Sabir Türklerinin varisi olan Hazarlar, 700 yıllarında bölgeye yerleşti ve İtil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir devlet kurdu. Hazarlar Kafkasya'dan Macaristan'a uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hazar Türkleri sayesinde ticaret ve sanat gelişti.²

Tarih boyunca birçok Türk boyu Kafkasya'ya Derbend geçidi üzerinden giriş yaptı. Bu geçit, öyle yoğun şekilde Türk göçlerine sahne oldu ki, halk arasında “*Türk Kapısı*” olarak anılmaya başlandı. Yani Derbend, Türklerin Kafkasya'ya açılan ana kapısıydı.³ Urfalı Mateos'un eserinde; “*uzun saçlı,*

¹ Umut Üren, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı 1, 2024, s. 15.

² Otto J. Maenchen - Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973, s.444-454; Osman Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt X, sayı 1, 2010, s. 109-111. s.99-116.

³ Ali Sinan Bilgili, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21.

yaylı ve mızraklı” “kanath yılanlar”, “bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemiştir” diye tanımladığı askerler de bölgedeki Türklerdi.⁴ Azerbaycan Hun, Göktürk ve Hazarlar döneminde Türklerin kontrolü altında olsa da Oğuzlar (Türkmenler) Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan önce 1029 yılından itibaren bölgeye yerleşmeye başladı.⁵

Selçuklulardan rüzgâr gibi iki hızlı atlı Tuğrul ve Çağrı Beyler bu bölgeye pek çok akın düzenleyerek, bölgeyi fethetti. Selçuklular Gürcülerin ve Bizanslıların hakim olduğu sınır boylarına çok sayıda Oğuz Türkmen kabilelerini iskan etti.⁶ Selçuklu hükümdarlarının taht varisleri olan ve “melik” ünvanı verilen şehzadeler eğitim amacıyla bölgeye gönderildi. Bundan sonra Selçuklular, Azerbaycan bölgesinden Anadolu’ya akınlar düzenleyerek, düzenli fetihler gerçekleştirdi.⁷

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan tüm Azerbaycan’ı idaresi altına aldı. Sultan Melikşah tarafından 1075-1076 yıllarında Azerbaycan valisi ilan edilen Emir Savtegin Şeddâdilerin bölgedeki hakimiyetlerine son verdi. Melikşah Emîr Savtegin’den sonra bölgeyi amcası Kutbüddin İsmâil b. Yâkûtî’ye iktâ etmiştir. Büyük Selçuklu hakimiyetinden sonra bölgede Azerbaycan – Irak Selçukluları (1118-1194) ve İldenizliler Devleti (1137-1225)’nin hakimiyeti görülmektedir. Azerbaycan Atabegleri⁸ olarak bilinen İldenizliler döneminde Şemseddin İldeniz tüm Azerbaycan’a hakimken, Şirvanşahların hakimiyeti kuzey Azerbaycan’da devam etmekteydi.

Dünya’yı saran Moğol tehlikesi Azerbaycan’da da cereyan etti. 1222-1231 yılları arasında Azerbaycan’a iki sefer düzenleyen Moğollar tüm Azer-

⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hırant D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 48-49.

⁵ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 319.

⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 38-39.

⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 108.

⁸ 12. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti’nin zayıflaması ve parçalanmasının ardından kurulan İldenizliler Devleti adını kurucusu Şemseddin İldeniz’den almıştır. Şemseddin İldeniz 1148 yılında Azerbaycan valiliğine atanmış, daha sonra bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Son İldenizli atabeyi Muzafferüddin Özbek, 1225 yılında Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah tarafından tahttan indirilmiştir. Celaleddin Harzemşah, İldenizlilerin başkenti Nahçıvan’ı ele geçirerek atabeyliğe son vermiş ve bölgeyi Harzemşahlar Devleti’ne katmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.200-205.

baycan bölgesini tahrip edip, yağmaladılar. Celâleddin Hârizmşah⁹ 1225 yılında Tebriz'i ele geçirdi. Ancak saltanatı çok uzun sürmedi. Moğollardan oluşan İlhanlılar Devleti hükümdarı Hülâgû Han toprak sınırlarını kuzey ve güney yönde genişleterek, Merâğa'yı başkent yaptı. Gâzan Han döneminde (1295-1304) Tebriz, dünyanın gözde ticaret, sanat ve ilim merkezi haline dönüştü.¹⁰

1400'lü yıllarda Azerbaycan, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türk devletlerinin egemenliği altındaydı. Bu dönemde bölgede Türk nüfusu önemli ölçüde arttı. Timur ve Çağataylar, Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen Karakoyunlularla mücadele etti. Karakoyunlular da bu mücadelelerini Azerbaycan topraklarında yürüttüler.¹¹ 16. yüzyıldan itibaren Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'a egemen olan Safevî hükümdarları, bölgede Şiiliğin yayılması için mücadele etti. Şah İsmail (1501-1524) Tebriz'i başkent yaparak, tüm Azerbaycan bölgesine hakim oldu. Safeviler döneminde ülkede, özellikle Bakü, Tebriz ve Erdebil gibi başlıca şehirlerde sanat ve ticaret gelişim gösterdi. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılı Çaldıran Seferi sonrasında Tebriz ve güney Azerbaycan Osmanlı idaresine girdi.¹² Bundan sonra Azerbaycan, Osmanlı ve İran arasındaki toprak mücadelesi ve Sünnî-Şîî çekişmelerine sahne oldu. 1606 yılında Gence'yi ele geçiren Safeviler, birçok Sünnî aşireti katletti. 1614 yılında Karabağ, Gence, Şirvan ve Tebriz'de yirmi

⁹ Celâleddin Harzemşah'ın hükümdarlık dönemi, Moğollar ve Anadolu Selçukluları ile mücadele içinde geçmiştir. Moğollar karşısında tutunamayan Celâleddin, Gazne'ye çekilmiş, buradan da Hindistan'a geçmiştir. 1221 yılında Sind Nehri'ni geçerken Moğollar tarafından sıkıştırılmış, ordusunun büyük bir kısmı imha edilmiştir. Celâleddin Harzemşah birkaç adamıyla birlikte Hindistan'a sığınarak burada bir süre kalmış, 1224 yılında tekrar İran'a geri dönmüş, buradan 1225 yılında büyük bir ordu toplayarak Azerbaycan'a yönelmiştir. O dönemde Azerbaycan ve çevresi, İldenizlilerin kontrolü altındadır. İldenizli hükümdarı Özbek, Harzemşah ordusuna direnememiş ve Tebriz'i Celâleddin'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Harzemşah ordusunun Doğu Anadolu'da ilerlemesi, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ı harekete geçirmiş, 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen mevkiinde Selçuklular ile Harzemşahlar savaşında Celâleddin Harezmsah ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaşın sonucunda Celâleddin'in bölgedeki gücü zayıflamış ve ordusu büyük ölçüde dağılmıştır. Yenilgiden sonra doğuya çekilmek zorunda kalan Celâleddin, 1231 yılında Diyarbakır civarında Kürt aşiretleri tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hâremşâhlar*, Çev: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 142-143.

¹⁰ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 180-213.

¹² Buniyatov, a.g.m., s. 319.

beş bin aile Safeviler tarafından sürgüne zorlandı, birçok kabile yer değiştirmek zorunda kaldı.¹³

Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Azerbaycan, Makbul İbrahim Paşa tarafından tekrar alındı (1534). Aynı yıl Sultan Kanuni, İrakeyn Seferine çıkarken tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına aldı. Dağıstan, Tiflis ve Şirvan gibi Hanlıkların, Safevi baskısı nedeniyle Osmanlı'dan yardım istemesi Osmanlı- Safevi mücadelesini yeniden başlattı. 1578 yılından 1588 yılına kadar Azerbaycan üzerinde süren Osmanlı-Safevi mücadelesi sonrasında Özdemiroğlu Osman Paşa, Tebriz'i Safevilerden geri aldı (1585). Osmanlı Devleti'nde oluşan iç karışıklıkları fırsat bilen Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) Azerbaycan'da bazı bölgeleri yer yer işgal etse de bölgede Osmanlı hakimiyeti devam etti. Şah I. Abbas Osmanlı'ya vergi ödemek koşuluyla bölgede hakimiyetini sürdürdü. 1635 yılında IV. Murat'ın bizzat katıldığı seferde Azerbaycan'ın kontrolü bir dönem güçlendirilse de bölge de Safevi tehlikesi sona ermedi. II. Ahmed döneminde Karabağ ve Revan bölgeleri Osmanlı idaresine alındı.

Rusların Hazar Denizi kıyılarını ele geçirmesi neticesinde Osmanlı Devleti de 1724 yılında Güney Azerbaycan'a yöneldi. Kudretli Türk hükümdarlarından Nadir Şah'ın¹⁴ mücadelesiyle Azerbaycan tekrar Safevilerin idaresine geçti. Azerbaycan'a ilk Rus baskını Afşar Nadir Şah döneminde oldu. Bundan sonra Rusların ve Nadir Şah'ın bölgede hakimiyeti arttı.¹⁵ 18. yüzyılda Azerbaycan'da Osmanlı Devleti, Rusya ve Safevi Devleti mücadelesi görülmektedir. Safevi Devleti zayıflamaya başlayınca Azerbaycan beylerbeyleri merkezi

¹³ Bilgili, a.g.m., s. 22.

¹⁴ Afşar Nadir Şah (1688-1747), Türk boylarından Afşarlara mensuptur. Nadir, genç yaşta askeri yetenekleriyle dikkat çekmiş ve Safeviler'in zayıfladığı dönemde güç kazanmıştır. 1725 yılında Meşhed'i aldıktan sonra İran bölgesinde liderliği ele almıştır. 1736 yılında Safevi tahtını ele geçirerek, Afşar Hanedanı'nı kurmuştur. Nadir Şah'ın fetih politikası kapsamında en önemli hedeflerinden biri de Azerbaycan olmuştur. Safeviler döneminde Osmanlılar ve Ruslar arasında sürekli el değiştiren bu bölgeyi, 1735 yılında Osmanlılardan alarak İran'a katmıştır. Gence, Tebriz ve Bakü gibi önemli şehirleri ele geçirerek, Safevilerin eski topraklarını yeniden İran'a kazandırmıştır. Azerbaycan seferi sırasında Osmanlılarla imzalanan 1736 antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki hakimiyeti pekiştirilmiştir. 1747 yılı Haziran ayında Fethabat köyünde çadırda konaklarken, kendi komutanları tarafından öldürülmüş ve ölümüyle birlikte Afşar Hanedanı kısa sürede zayıflamıştır. Ancak onun askeri dehası ve fetihleri, İran tarihindeki en önemli dönemlerden biri olarak kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Micheal Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006; Azmi Özcan "Nâdir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁵ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

otoriteye bağlı kalmak istemedi ve isyan çıkarttı. Safeviler bölge de hakimiyetini kaybetmemek, Osmanlı otoritesini sarsmak için Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi. I. Petro bir taraftan Safevi Devleti'ne yardım ederken, diğer taraftan bölgedeki Ermeni, Gürcüleri Osmanlılara ve Safevilere karşı kışkırttı. Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Ruslara karşı Surhan Han, Hacı Davud Han, Kaytaklı Ahmet Han gibi liderlerin öncülüğünde başarılı savunmalar yapılsa da I.Petro Derbend'e kadar ilerledi ancak Kafkasya'nın zor iklim koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti Dağıstan ve Şirvan bölgesini 1722 yılında Han ünvanıyla Hacı Davud'a verdi. 20 Haziran 1723 tarihinde Rusya Bakü'yü kuşattı. 26 Temmuz 1723 tarihinde Bakü Rus hakimiyetine girdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti harekete geçerek, Safevilerin kalan topraklarını işgal etti. 12 Temmuz 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Hazar Denizi'nin güney ve batı kıyıları Rusya'ya Güney Kafkasya'nın tüm doğu bölgeleri ve Azerbaycan'ın güneyi Osmanlı Devleti idaresine girdi. Şirvan bölgesi için özel bir madde eklenerek özerk bölge ilan edildi.¹⁶ Herhangi bir işgal karşısında Osmanlı Devleti Rusya'dan izin alarak, buraya asker çıkarabilecekti. Bu antlaşma ile Rusya'nın Hazar Denizi ticareti hayalleri de gerçek oldu.¹⁷

Bölgede Safevi hakimiyetinin zayıflamasından istifade eden Rusya İran ile 1728 tarihinde bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Rusya Safevi Şahlarının hakimiyetini korumaya söz verirken, bunun karşılığında Derbend ve Gilan bölgesine hâkim oldu.¹⁸ 1747 Nadir Şah'ın öldürülmesi sonucunda Azerbaycan'da Safevi idaresi son buldu. Bundan sonra Azerbaycan şiddetli politik iç çekişmelere sahne aldı. Diğer taraftan Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bağımsız Türk Hanlıkları kuruldu.¹⁹

Azerbaycan halkının bağımsızlık hareketleri ve 1740 yılının sonuna doğru feodal ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasıyla yirmi kadar Hanlık oluştu. Bu Hanlıklar İran, Rus ve Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu oldu.

¹⁶ Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", *Türkler (Cumhuriyet)*, cilt XVIII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.922-925.

¹⁷ Orhan Alizade, "18. yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, cilt IV, sayı 7, 2010, s. 107-112.

¹⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990, s. 8.

¹⁹ Buniyatov, a.g.m., s. 319.

1813 yılında büyük bir kısmı Çarlık Rusya'nın hakimiyetini tanımak zorunda kaldı. Türkmençay Antlaşması ile Rusya bölgede hakimiyetini güçlendirdi. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıklarının bulunduğu topraklara İran ve Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler iskân edildi.

İlk Çağlardan beri Türkler dünya üzerinde çok geniş bir alanda yaşam sürdürmüş, askeri ve siyasi teşkilatlanmadaki ustalıklarıyla tarih boyunca en fazla devlet kuran milletlerden biri olmuştur. Bu bakımdan Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk halklarının tarih, kültür, edebiyat, mimari vb. eserlerini bilimsel ve etik çerçeveler doğrultusunda araştırmak önem arz etmektedir. Her biri ayrı önem teşkil eden ve ulus varlığımız olan Türk ülkelerinin, Türk birliği bünyesinde önemli mevkileri vardır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın duayen tarihçisi Ziya Bunyatov'un dediği gibi; *“Türk Dünyası'nın omurgasını oluşturarak doğu ve batı Türklüğü arasında köprü vazifesini gören Azerbaycan”*ın karanlık dönemlerine ışık tutularak, tarihinin araştırılması ve aydınlatılması Türk milli mirası açısından hazine olup, değer arz etmektedir.

1. Kuzey Azerbaycan Türk Hanlıkları

Azerbaycan toprakları, tarih boyunca Rusya'nın yayılmacı emellerinden hiçbir zaman azade olamamıştır. Ruslar, bu bölge üzerindeki iddialarından hiçbir dönemde vazgeçmemiş; özellikle İran'daki merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde, Azerbaycan üzerindeki nüfuzlarını artırma fırsatı kollamışlardır. İran'daki iktidar boşluğunun yarattığı ortamdan yararlanan yerel hanlıklar, bir nebze olsun rahat nefes alarak bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan tarihinde “Türk Hanlıkları” olarak anılan parlak bir dönem başlamıştır.²⁰

Her ne kadar Azerbaycan farklı dönemlerde çeşitli devletlerin egemenliği altına girmiş olsa da, halkın geleneksel yönetim anlayışı bu duruma pek uygun düşmemiştir. Aşiret yapısına dayalı toplumsal düzen, halkı genellikle yalnızca kendi boy beyi, hanı ya da aşiret reisinin otoritesine bağlı kılmış; merkezi otoriteye karşı derin bir itaat kültürü gelişmemiştir. Bu anlayış, Safevî Devleti zamanında dahi etkisini sürdürmüş; devlet, Azerbaycan vilayetlerinin yönetimini bölgenin köklü ve güçlü ailelerine, yani boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.²¹

²⁰ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s. 18.

²¹ Mehmet Ali Çakmak, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 12.

Bu hanlıklardan bazıları, zamanla diğerlerine kıyasla daha fazla güç kazanarak, Azerbaycan'daki diğer hanlıklar üzerinde üstünlük kurma arzusu taşımışlardır. Özellikle Kuba Hanı Feth Ali Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi ve Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han gibi önemli isimler, bu doğrultuda çeşitli siyasi ve askerî hamlelerde bulunmuş, hanlıklarını daha da güçlendirmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Azerbaycan Hanlıkları, bulundukları coğrafi konuma ve siyasi etkinliklerine göre genel olarak iki gruba ayrılmıştır: Aras Nehri'nin güneyinde yer alanlara "Güney Azerbaycan Hanlıkları", kuzeyinde yer alanlara ise "Kuzey Azerbaycan Hanlıkları" denilmiştir. Bu ayrım, hem idarî hem de kültürel yönleriyle hanlıkların gelişimini belirleyen önemli bir unsurdur.²²

Safevî Devleti, idari olarak on üç beylerbeyliğe ayrılmış olup, bunlardan Şirvan, Revan, Gence, Karabağ ve Tebriz beylerbeylikleri bugünkü Azerbaycan toprakları içerisinde yer almaktaydı. Bu bölgeler, tarih boyunca önemli Türk boylarının yurdu olmuş; Şamlu, Kaçar, Rumlu, Tekelü, Afşar, Esirli, Varsak, Kazahlı, Bayat, Ustaclu, Dulkadir, Alpaut, Abdallu, Karamanlı ve Baharlı gibi pek çok Türk aşireti bu coğrafyada yaşam sürdürmüştür.²³ Safevî Hanedanı, devletin kuruluş sürecinde bu Türk kabilelerinden hem askerî hem de siyasi anlamda büyük destek görmüş; söz konusu kabilelerin önde gelen reisleri, Safevîler tarafından Azerbaycan topraklarında kurulan beylerbeyliklerin başına getirilmiştir.²⁴

Ancak Safevî merkezi otoritesinin giderek zayıflaması ve nihayetinde Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesiyle birlikte, bölgede siyasi dengeler köklü biçimde değişmiştir. Kuzey Azerbaycan'da yer alan yerel hanlar, bu gelişmeleri fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etmiş ve yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Bu süreçte Gence, Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Erivan ve Nahçıvan gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmış; her biri kendi bölgesinde müstakil bir güç odağı hâline gelmiştir.²⁵ Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kur-

²² Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924, s. 122; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), Haz: İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 38.

²³ Hüsamettin Memmedova, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence- Karabağ", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 65.

²⁴ Caferoğlu, a.g.e., s. 14-18.

²⁵ Çakmak, a.g.m., s. 12-13.

muşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır.²⁶

Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran'ın yeniden hâkimiyet kurmasına izin vermemiş, 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen Rus istilalarına kadar bağımsız yapılarını büyük ölçüde koruyabilmişlerdir. Bu hanlıklar, yalnızca dış tehditlerle değil, aynı zamanda kendi aralarındaki siyasi ve askerî rekabetle de sürekli mücadele hâlinde olmuşlardır. Aralarındaki ittifaklar sık sık değişmiş; zaman zaman Osmanlılar, İranlılar ya da Ruslarla iş birliğine giden hanlıklar, bölgesel güç dengelerini etkilemeye çalışmıştır.²⁷

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da etkinliğini artırma politikası izlemeye başlamış ve özellikle Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını hedef almıştır. Bu politika doğrultusunda gerçekleştirilen askerî müdahaleler ve diplomatik baskılar sonucunda, söz konusu hanlıklar 19. yüzyılın ilk çeyreğinde birer birer Rus topraklarına katılmış ve siyasi bağımsızlıklarını yitirmişlerdir. Böylece, bölgenin çok merkezli hanlık yapısı sona ermiş, yerini Rusya'nın merkeziyetçi idari sistemine bırakmıştır.

1.1. Karabağ Hanlığı

Dağların ve yüksek ovaların hakim olduğu Karabağ bölgesi; Küçük Kafkas Dağları'nın güneydoğusunda yer almakta olup, sınırları Aras Nehri'nden Göyçe Gölü'ne, Terter Çayı'ndan dağlık ve ovalık Karabağ'ın tamamını, Zengezur²⁸ ve Bergüşat bölgelerini kapsar. Güneyde Hudeferin Köprü-

²⁶ William Edward David Allen, Pavel Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953, s. 250-275.

²⁷ James Forsyth, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, London 2014, s. 255.

²⁸ Zengezur, tarih boyunca Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıkları için jeopolitik, coğrafi ve demografik açıdan kritik önemde bir bölge olmuştur. Ticaret yolları ve askerî geçişler açısından stratejik bir dağlık koridor işlevi gören bu bölge, aynı zamanda İrevan'daki Türk nüfusunun kültürel ve ekonomik uzantısı olarak da rol oynamıştır. 20. yüzyıl başlarında yaşanan çatışmalar ve göçler sonucu Türk nüfusu bölgeden büyük ölçüde uzaklaştırılmış, demografik yapı Ermenileştirilmiştir. Günümüzde Zengezur bölgesi, Ermenistan sınırları içinde yer almakta olup, Azerbaycan ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan tek kara geçidini oluşturmaktadır. 2020 Karabağ Savaşı sonrası imzalanan ateşkes anlaşması, bu koridorun açılmasını öngörmektedir. Bu sayede Türkiye'den Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine kesintisiz bir kara bağlantısı kurulabilecektir. Koridorun açılması, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki ekonomik, lojistik ve güvenlik temelli bütünleşmeyi hızlandıracak; aynı zamanda enerji, demiryolu ve ulaşım projelerinde Türk Dünyası'nı birleştiren jeopolitik bir köprü işlevi görecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Şükürova, *İrevan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gərəkliliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.

sü'nden Sınık Köprüsü'ne kadar uzanan Aras Çayı, kuzeyden Gence ve Goram Çayı'na uzanan bölge ve Kuşbek, batıda Erikli ve Salvatı olarak bilinen Karabağ Dağlarıyla çevrilidir.²⁹

Azerbaycan hanlıkları içinde en kudretli hanlıklardan biri olan Karabağ Hanlığı; kuzeyde Şamahı ve Şeki, kuzeybatıda Gence, batıda Revan, güneyde Karadağ, güneybatıda Nahçıvan ve doğuda Cavad Hanlıklarıyla komşuydu. İdari olarak yirmi bir yerel yönetim birimi ve hamse adı verilen beş meliklikten oluşmaktaydı. Karabağ Hanlığı'nın kurucusu, bölgeyi eskiden beri yurt edinmiş olan, Türkistan kökenli Behmenli Boyu'nun Sarıcalı Oymağı'na mensup Cavanşir Soyu'ndan Penah Ali Cavanşir'dir. Hanlığın başkenti Şuşa olup, yaklaşık nüfusu 90.000 civarındaydı. Karabağ Hanlığı, bölgenin en etkili hanlıklarından biri olup, askeri ve idari yapılanmasıyla öne çıkmıştır.³⁰

Nadir Şah, Karabağ'da yönetimi elinde tutan ancak kendisine bağlılık göstermeyen Cevanşir aşiretinin reisi Penah Ali Bey'i Horasan'a sürgüne göndermişti. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın suikasta uğrayarak öldürülmesi, bölgede yeni bir dönemin kapısını araladı. Penah Ali Bey, Horasan'dan kaçarak Karabağ'a döndü ve burada kendi hanlığını kurmak için girişimlerde bulundu. Penah Ali Bey, Karabağ'a döndükten sonra bölgedeki çeşitli Türk boylarının ve aşiretlerin desteğini alarak Karabağ Hanlığı'nı resmen kurdu. Gücünü pekiştirmek amacıyla 1748-1750 yılları arasında bölgeye Bayet, Şahbulak, Eskeran kalelerini ve daha sonra hanlığın başkenti olacak olan Şuşa (Penahabad) Kalesi'ni özel olarak inşa ettirdi.³¹

Penah Ali Han, bu dönemde Karabağ'ın savunma gücünü artırarak hem içteki direnci güçlendirdi hem de dış saldırılara karşı dirençli bir yapı kurdu. 1751'de Kaçarlı Muhammed Hasan Han'ın, 1755'te ise Afşarlı Feth Ali Han'ın saldırılarını püskürttü. Ancak uzun süren bir kuşatma sonrası Penah Ali Han, Feth Ali Han'a boyun eğmek zorunda kaldı ve oğlu İbrahim Halil Han'ı rehin olarak verdi. O dönem İran'da etkili olan bir başka siyasi figür, Kerim Han Zend, Penah Ali Han'a destek verdi. Feth Ali Han ile arası bozuk olan Kerim Han, Penah Ali ile birlikte hareket ederek Feth Ali'yi mağ-

²⁹ Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 367-368.

³⁰ Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022, s. 131.

³¹ Aydın, a.g.m., s. 367-368.

lup etti. Ardından Penah Ali ve oğlu İbrahim Halil Han'ı danışman olarak Şiraz'a götürdü. Penah Ali Han, 1759 yılında Şiraz'da hayatını kaybetti.³²

Penah Ali'nin ölümünden sonra Karabağ'da iktidar boşluğu oluştu. Bu dönemde, İbrahim Halil Han ile kardeşi Mehreli Bey arasında hanlık için uzun yıllar süren bir mücadele başladı. İbrahim Halil Han 1763 yılında üstünlük sağlayarak Karabağ Hanı oldu, fakat Mehreli'nin tehdit oluşturmaya 1785'te ölümüne kadar devam etti. Bu süreçte Rusya, Kafkasya'da etkisini artırmaya başlamıştı. 1783'te Gürcistan'ı kontrolü altına alarak Karabağ ve çevresindeki hanlıklar için ciddi bir tehdit haline geldi.

Gürcü Kralı II. Irakli, Rus desteğiyle Karabağ'a karşı tehdit oluşturmaya başladı. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu tehdide karşı Osmanlı Devleti'ne başvurdu, ancak Osmanlı, Rusya ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemediği için destek vermedi. Aynı dönemde, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han, Karabağ'a karşı sefer düzenledi. 1795'te Şuşa'yı kuşattı, ancak şehri ele geçiremedi. 1797'de tekrar kuşattı, bu kez İbrahim Halil Han İlisu'ya çekildi. Ancak Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de ani ölümü, İbrahim Halil Han'ın geri dönüp hanlığı yeniden ele geçirmesini sağladı. 1801'de Rusya Gürcistan'ı ilhak etti ve böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başladı. Ruslar, Karabağ'a da yönelerek, 1805 yılında Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı'nı kendilerine bağladılar.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, daha sonra Ruslara karşı yeniden bağımsızlık planları yapmaya başladı. Bu girişimden haberdar olan Ruslar, 1806 yılında İbrahim Halil Han'ı ve ailesini katletti. Karabağ bölgesi 1804-1813 İran-Rus Savaşı sonrası imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya'ya bırakıldı. 1822'de Çarlık Rusya'sının fermanıyla Karabağ Hanlığı tamamen ele geçirildi. İlk olarak Bakü vilayetine, ardından 1868'de oluşturulan Gence vilayetine bağlandı.³³

Karabağ, zengin doğal kaynakları ve verimli toprakları sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Tarım, hayvancılık ve ticaret hanlığın temel ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Karabağ Ovasında tahıl, sebze ve meyve üretimi yaygındı. Tarım arazileri sulamaya elverişliydi. Yaylacılık sistemiyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oldukça gelişmişti. Bu da özellikle yün ve süt ürünleri üretimini destekliyordu. Karabağ'da küçük çaplı sanayi de

³² Memmedova, a.g.m., s. 69-70.

³³ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 41-43; Aydın, a.g.m., s. 367-368.

gelişmişti. İpekçilik, ipek üretimi ve ticareti, dokumacılık, halı, kilim, kumaş üretimi, demircilik ve zanaatkarlık (alet yapımı, nalbantlık vb.) yaygındı. Bu sektörler, hem yerel ihtiyacı karşılıyor hem de çevre hanlıklara ticaret yoluyla ekonomik kazanç sağlıyordu.

1810 yılı Rus kayıtlarına göre, Karabağ'da yaklaşık 5.000 aile yaşıyordu ve ortalama 25.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Ancak bu sayı 13 yıl içinde büyük bir artış göstermiştir. 1823 yılında, Rusların hazırladığı yeni nüfus tespiti-ne göre Karabağ'daki aile sayısı 18.500'e çıkmıştır (yaklaşık 90.000 kişi). Bu ani nüfus artışının nedeni Karabağ'a yönelen yoğun Ermeni göçleridir. Özellikle 1804-1813 İran-Rus Savaşı, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Karabağ'a Ermenilerin yerleştirilmesi, bölgedeki nüfus artışında etkili olmuştur. Rus belgelerine göre, 1823'teki nüfusun yaklaşık üçte biri Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu, bölgedeki etnik yapının değişmeye başladığını ve Rusya'nın demografik politikalarının etkilerini göstermektedir. 1832 yılına gelindiğinde, aile sayısı 20.456'ya, nüfus ise yaklaşık 100.000 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte yerleşim daha kalıcı hâle gelmiş, halkın bir kısmı şehir merkezlerine, bir kısmı da kırsal alanlara dağılmıştır. Karabağ toplumu genellikle aşiret ve cemaat temelli bir yapıdaydı. Cevanşirler, Kebirliler, Sarıcalılar gibi Türk oymakları bölgeye hâkimdi.

Hanlığın başkenti olan Şuşa, yalnızca bir siyasi merkez değil; aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sosyal bir cazibe merkezi hâline gelmişti. Şehirde zanaatkarlar, tüccarlar, din adamları ve yöneticiler bir arada yaşıyordu. Ermeni nüfus da özellikle zanaatkarlık ve ticaret alanında etkin roller üstlenmişti. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Karabağ, hem ekonomik olarak canlı hem de sosyal olarak çeşitlilik gösteren bir yapıya sahipti. Ancak bu dönemde yaşanan savaşlar, göç hareketleri ve dış müdahaleler özellikle Rusya'nın iskan politikaları, bölgenin etnik ve sosyal dengesinde büyük değişimlere yol açmıştır.³⁴

1.2. Bakü Hanlığı

Kuzey, doğu ve güneyden Hazar Denizi'ne kıyısı olan Bakü şehri Apşeron yarımadasının güneyinde yer alan doğal bir liman şehridir. Bakü adına ilk olarak, 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkûye ve Bâkûh olarak rastlanır.³⁵ Bakü Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da

³⁴ Aydın, a.g.m., s. 367-368.

³⁵ Davut Dursun, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 550.

kurulan Azerbaycan hanlıklarından biridir. Batı ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı, kuzeybatıdan Kuba Hanlığı ile komşudur. Osmanlı, Safevî ve Rusya gibi büyük güçler arasında zaman zaman mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın ilk yöneticisi Mirza Muhammed Han olup, bölgedeki aşiretlerin desteğiyle yönetimi ele almıştır.³⁶

Bakü Hanlığı diğer hanlıklara kıyasla hem nüfus olarak, hemde arazi olarak daha küçüktür. Bakü şehri Binegedi ve Meştağa bölgeleri, otuz dokuz köy ile çok büyük olmayan bir araziye kapsamaktaydı. 1810 nüfus sayımı verilerine göre 2235'i şehirde 5387'si köyde olmak üzere 7622 erkek olmak üzere toplamda 15344 nüfusa sahipti. Askeri gücü beş yüz kişi kadardı. Halkın çoğunluğu Azeri Türkçesi konuşurdu. 18. yüzyılın birinci yarısından itibaren Rusların iskân politikasıyla birçok Ermeni aile, Hazar kıyılarına yerleştirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında 24 hane Ermeni ailesi iskân edilmiştir.³⁷

Mirza Muhammed Han döneminde (1747-1784) denizcilik, tersanecilik ve ticaret canlandı. Oğlu Melik Muhammed Han (1768-1784) Kuba Hanı Feth Ali Han'ın kız kardeşi Hatice Bike Hatun ile evlenerek, Kuba Hanlığı'nın idaresi altına girdi ve düzenli olarak Kuba Hanlığı'na vergi ödedi. Ölümünden sonra yerine geçen II. Mirza Muhammed Han (1784-1791), annesi Hatice Hanım ile Hanlığın yönetimini üstlendi. Dayısı Feth Ali Han 1789 tarihinde ölünce Bakü Hanlığı'nın bağımsızlığını yeniden ilan etti. Hüseyin Kulu Han, II. Mirza Muhammed Han ile giriştiği taht kavgasına kazanarak, hanlığın idaresini teslim almıştır (1791-1806).³⁸

Hüseyin Kulu Han döneminde Bakü Hanlığı, Rusya ve İran'ın işgal mücadelesine sahne almıştır. 19 Şubat 1793 tarihinde II. Katherine, Bakü topraklarının Rus idaresine girdiğini ilan etmiştir. 1796 yılında Rus başkomutanı Zubov, Bakü şehrini kuşatmış, direnmenin anlamsız olduğunu gören Hüseyin Kulu Han 13 Haziran 1796 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. 1796 yılının sonuna doğru Rus ordularının Kafkasya'dan çekilmesinin ardından Hüseyin Kulu Han, Şah Kaçar'ın himayesini tanımıştır. Şah Kaçar'ın öldürülmesinin ardından, Bakü Hanlığı yeniden Rus istilasına maruz kalmış, 3 Ekim 1806 tarihinde Rus ordusu tarafından ilhak edilmiştir.³⁹

³⁶ Merziya İskenderova, "Bakü Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44.

³⁷ İskenderova, a.g.m., s. 43-44.

³⁸ Göktuğ, a.g.t., s. 129.

³⁹ İskenderova, a.g.m., s. 50-58.

Çok eski çağlardan beri ilim, kültür, sanayi ve ticaret şehri olarak bilinen Bakü, uzun yıllar Rusya ve İran'ın baskısı altında kalmıştır. Hazar Denizi kıyısında yer alan hanlık, stratejik konumu sayesinde ticaret, siyaset ve askeri faaliyetler açısından büyük önem taşımıştır.⁴⁰ 12. ve 15. yüz yıllara ait Türk-İslam kaynakları, Bakü'de bulunan petrol yatakları (neft madenleri) hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, bu konuda önemli bir kaynak olup, Şah Abbas'ın en büyük gelir kaynaklarından birinin Bakü'de çıkarılan petrol olduğunu ve bölgede yedi farklı noktada petrol üretimi yapıldığını belirtir. Çarlık Rusyası burayı ele geçirmeden önce de petrol kuyuları özel imtiyaz sahipleri tarafından işletilmekteydi ve petrol üretimi oldukça yüksekti. Bu durum, Bakü'nün tarih boyunca enerji ve ekonomi açısından ne kadar stratejik bir yer olduğunu göstermektedir.⁴¹ 18. yüzyıl sonlarında Apşeron Yarımadası'nda yüzden fazla siyah petrol, on beşten fazla beyaz petrol kuyusu mevcuttu. Beyaz petrol yüksek kaliteye sahip olduğundan evlerin aydınlatılmasında, ısıtılmasında ve tıpta tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. Başta liman şehri olması daha sonra petrol ve tuz yatakları bölgedeki ticaretin başlıca gelir kaynaklarıydı. Mazasır Gölü ve Zığ köyünden çıkartılan tuz civar Hanlıklara, İran ve Rusya'ya ihraç edilmekteydi.

Şehir iklimi safran bitkisi yetiştirilmeye çok müsait olup, yıllık 400-500 ton kadar safran üretilmekteydi. Pamuk, kızıl kök (kırmızı boya), aromalı tahıllar, anasongiller ve susam başlıca tarım ürünleriydi. Buğday üretiminin kıt olduğu dönemlerde Talış ve Kuba hanlıklarından buğday karşılığında petrol ve tuz takas edilmekteydi. Hanlıklar döneminde tarım, ticaret ve zanaat hızlı bir gelişme göstermiştir. Zanaat dalı olarak, dokumacılık ve halıcılık ün salmıştı. Kala, Nov Hanı, Goradil ve Apşeron hahları ünlüydü. 18. yüzyılın sonlarında hanlık ekonomisi, deniz ticareti ve tarım üzerine şekillenmiştir. Rusya ve Azerbaycan arasındaki ticaret Bakü limanlarında gerçekleşmekte olup, Rusya Bakü'yü özellikle dokuma sanayisinde hammadde kaynağı deposuna çevirmiştir. Rusya'nın Orta ve Yakın Doğu devletleriyle ticaretinde Bakü, köprü rolü görmüştür. Bakü Kalesi'nde yer alan ve günümüze kadar ulaşan tarihi kalıntılar göstermektedir ki Buhara, Hint, Lezgi ve Multan gibi hanlıkların ticaret kervanları da Bakü'den geçmektedir.⁴²

Bakü, tarih boyunca Türk-İslâm kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle şehirde çok sayıda hamam, cami, kervansaray ve

⁴⁰ Dursun, a.g.m., s. 551.

⁴¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, a.g.e., s. 347.

⁴² İskenderova, a.g.m., s. 45.

kümbet gibi mimari eser inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan yapılar arasında en eskisi ve en önemlisi, “İçerşehir” olarak bilinen, surlarla çevrili eski şehir bölgesidir. Hanlıklar döneminde inşa edilen önemli eserler arasında: Hıdır, Mescid-i Cuma Molla Ahmed, Mekteb, Mirza Ahmed, Gilek, Şeyh İbrâhim, Saray, Keykubad, Beğliyar ve Bibi Heybet camileri, Molla Han, Mültan, Bahar, Bakü Hanlar Sarayı gibi mimari yapılar yer alır.⁴³ Ayrıca bu dönemde, edebiyatçı ve eğitimci Abbasgulu Ağa Bakıhanov, II. Mirza Muhammed Han'ın oğlu olarak, Azerbaycan'da modern tarihçiliğin temellerini atan önemli bir isim olmuştur. Onun çalışmaları, Hanlıklar döneminde Azerbaycan tarih yazımında yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.⁴⁴

1.3. Gence Hanlığı

Gence şehri Küçük Kafkasya dağ silsilesinin kuzeydoğusunda, Bakü şehrinin batısında yer alır. Azerbaycan'ın en eski şehirlerindendir. Orta Çağ Arap kaynaklarında şehrin adı Kence, Cenze Fars kaynaklarında Gence, Gürcü ve Ermeni kaynaklarda Gandza, Gandzak, olarak geçer.⁴⁵ Gence Hanlığı, Safevîlerin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlık kazanan hanlıklardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Hanlık, İrevan ve Karabağ Hanlığı ile komşudur. Hanlığın kuzey batısında Şemşeddil Sultanlığı yer almaktadır.⁴⁶ Geniş arazisi, nüfusu, güçlü askeri ve ekonomik yapısıyla bölgenin en güçlü hanlıklarından biridir. 1747 yılında Ziyadoğlular kabilesi tarafından kurulmuştur. Hanlığın kurucusu Şahverdi Han Ziyadoğlu olup, Ziyadoğlu Karabağlı ailesinin bir üyesidir. Hanlık, yarı bağımsız bir statüye sahip olmuş ve çevresindeki hanlıklarla siyasi ittifaklar ve savaşlar yoluyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Hanlık, bölgenin jeopolitik önemi nedeniyle Osmanlı, Safevî ve Rus imparatorluklarının mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın yöneticileri Osmanlı ve İran ile diplomatik ilişkiler kurarak bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır. Rus generali Sisianov, 20 Kasım 1803 tarihinde şehri kuşatmış, bu kuşatma karşısında sıkı bir güç gösteren Cevad Han, Rusların askeri ve silah üstünlüğü karşısında kale içine çekilmek zorunda kalmıştır. Camilere sığınan kadın ve çocuklar katledilmiş, yedi binden fazla insan ölmüş, 3 Ocak

⁴³ Dursun, a.g.m., s. 551.

⁴⁴ Göktuğ, a.g.t., s. 129.

⁴⁵ Oktay Efendizade, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 17.

⁴⁶ Telman Guliyev, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s. 49.

1804 tarihinde Cevâd Han şehit olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Gence Hanlığı, uzun süren direnişe rağmen Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten itibaren Gence, Rus yönetimi altında bir eyalet merkezi olarak idare edilmiş, şehirdeki kiliseler camiye çevrilmiştir.⁴⁷

Gence, tarihi boyunca önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Hanlık, Kafkasya'daki ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunuyordu. Gence Hanlığı, verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım ve hayvancılıkla ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Gence şehri, tarihi boyunca ipek üretimi ve ticareti ile tanınmıştır. 18. yüzyıl boyunca, Gence'de sanat ve edebiyat gelişmiş, özellikle hattatlar ve şairler burada önemli eserler vermiştir.⁴⁸ 1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Gence şehrinde "Sırlar hazinesi gönül okşayan büyük Gence şehri" diye bahseder. Evliya Çelebi Gence'nin yedi bölgeden oluştuğundan, cami, han, bedesten, hamam ve çarşı, altı bin ev olduğundan, kale ve surlarla çevrili olmayan şehirde bol miktarda bağ bahçe olduğundan bahsetmiştir. Gence şehrinde pirinç, ipek, pamuk ve at nalı üretimi ve ticareti yaygındır.⁴⁹

1.4. Kuba Hanlığı

Kuba şehri Bakü'nün kuzeybatısında, Hazar Denizi'ne yaklaşık 45 kilometre mesafede Başkafkas Dağları'nın kuzeydoğu eteklerinde, yer alır. Coğrafi konumu ve tarihi geçmişiyle önemli bir yerleşim merkezidir. Şehrin adının "türbe" anlamına gelen "kubbe" kelimesinden türetildiği ön görülmektedir. Bu tür isimlendirmeler, özellikle Ortaçağ İslam coğrafyasında yaygın olarak görülmektedir. Zamanla fonetik değişimlerle "Kubbe" kelimesi "Kuba" şekline dönüşmüştür.⁵⁰

Kuba Hanlığı savaşların gölgesinde doğan bir hanlıktır. 18. yüzyılın başlarında, I. Petro'nun ve Osmanlı hükümdarlarından III. Ahmed ile I. Mahmud'un Doğu Kafkasya'da gerçekleştirdiği askerî harekâtlar, bölgede büyük karışıklıklara neden olmuştur. Aynı dönemde, Hacı Davud ve Lezgi

⁴⁷ Efendizade, a.g.m., s. 65-70.

⁴⁸ Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953, s. 112.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, cilt II, Haz: Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999 s. 328-330.

⁵⁰ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 297.

Surhay önderliğinde Safevîlere karşı başlatılan Sünnî isyanları, Kuba Hanlığı topraklarının tahrip edilmesine yol açtı. Her ne kadar bölgedeki huzursuzluk devam etse de, özellikle Hüseyin Ali Han'ın ardından 1758'de başa geçen oğlu Feth Ali Han döneminde, Kuba Hanlığı yarı bağımsız ve gelişmekte olan en güçlü hanlıklardan biri haline geldi.⁵¹

Feth Ali Han, 10 yıl gibi kısa bir sürede Derbend, Bakü ve Şamahı hanlıklarını doğrudan ya da dolaylı olarak kendi hâkimiyetine aldı. Bakü Hanlığı'nı savaş yoluyla değil, diplomatik yollarla kendi hâkimiyetine almayı başardı. 1767 yılında, Fetih Ali Han, kız kardeşi Hatice Bike'yi, o dönemde Bakü Hanlığı'nı yöneten Mirza Mehmet Han'ın oğlu Melik Mehmet Han'la evlendirdi. Bu evliliğin karşılığında, Bakü Hanı, Kuba Hanlığı'na bağlılığı kabul etti. Zeki ve siyasi konularda etkili bir kadın olan Hatice Bike, kardeşi Fetih Ali Han'ın yönlendirmesiyle Bakü Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldu ve her zaman Kuba'nın çıkarlarını ön planda tuttu. Bakü Hanlığı'nı etkisi altına aldıktan sonra, Fetih Ali Han'ın yeni hedefi Şamahı Hanlığı oldu. Bu hanlık, ekonomik ve stratejik bakımdan önemliydi. Kuzeydoğuda Kuba, doğuda Bakü, güneybatıda Karabağ Hanlıkları ve güneyde Kür Nehri ile çevriliydi. Şamahı'nın merkezi konumundaki şehir, Nadir Şah tarafından yıkılmış, halk Ağsu'ya taşınmıştı. Ancak yüzyılın ikinci yarısında şehir yeniden inşa edilmişti.

Fetih Ali Han, Derbend'i birleştirdikten ve Bakü'yü kendi idaresine aldıktan sonra daha da güçlenmişti. Şamahı Han'ndan, topraklarını Dağıstanlı saldırılarına karşı korumak için yıllık 10 bin manat talep etti. Şamahı Hanı, bu ödemeyi dört yıl boyunca yaptı. Ancak zamanla Şamahı yöneticileri bu ödemeyi yapmayı reddetmeye başladı ve iki hanlık arasındaki ilişkiler bozuldu. Bunun üzerine, 1765'ten 1769'a kadar süren dört yıllık Kuba-Şamahı mücadelesi başladı. Bu mücadelede, Şeki Hanı Hüseyin Han'ın Şamahı'ya yardım etmesi, Fetih Ali Han'ın zafer kazanmasını zorlaştırdı. Durumu kendi lehine çevirmek isteyen Fetih Ali Han, Şeki Hanı Hüseyin Han ile Şamahı Hanı Mehmet Said'in arasını açtı. Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ardından büyük bir ordu toplayarak, Bakü Hanı Malik Mehmet Han ile birlikte Şirvan'a saldırdı. Şeki Hanı da birleşmiş kuvvetlerle Şamahı'ya hücum etti. Şamahı yöneticileri Mehmet Said Han ve kardeşi Ağası Han, Fetih Ali Han'a değil, Hüseyin Han'a teslim olmayı daha uygun buldular. Ancak bu durum, Ağası Han için kötü sonuçlandı, Fetih Ali Han'ın emriyle Hüseyin

⁵¹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 45-46.

Han, Ağası Han'ın gözlerini oydu. Bundan sonra eski Şamahı şehri de dâhil olmak üzere hanlığın büyük bir kısmı Kuba Hanlığı'na geçti.

1768 yılının Ağustos ayında, Yeni Şamahı'da Fetih Ali Han'a karşı bir suikast girişimi oldu. Bu suikastın arkasında naip Manaf Bey ve Şeki beyleri vardı. Şeki Hanı Hüseyin Han'ın da bu plandan haberdar olduğu düşünülüyordu. Amaç, Şamahı Hanlığı'nı tamamen Şeki Hanlığı'na katmaktır. Ancak Şamahılılar, Şeki hâkimiyetini istemediler ve şehirde karışıklık çıktı. 17 Ağustos 1768'de Fetih Ali Han, iki bin kişilik bir orduyla Yeni Şamahı'ya girdi, karşı çıkanları ortadan kaldırdı. Şamahı'da Şeki'ye bırakılmış olan bölgeler geri alındı ve Kuba Hanlığı'na katıldı.

Bundan sonra Şamahı'nın yönetimi, Fetih Ali Han'ın kardeşi Abdullah Bey'e verildi. Ancak Abdullah Bey, aşırı vergi toplaması ve halkı ezmesi nedeniyle tepki çekti. Bu durum, 1769'da yeni bir isyana yol açtı. Şamahı'daki isyancılar, Şekililerden yardım alarak Kuba hâkimiyetini sona erdirmek istediler. Fetih Ali Han, önce Şamahı Hanı Mehmet Said Han'ı görüşme bahanesiyle çağırıp tutukladı. Ardından Şeki ordusuna saldırarak onu darmadağın etti. Şeki Hanı teslim oldu ve Şamahı üzerindeki iddialarından vazgeçti. Yeni Şamahı dağıtıldı, halkı ise eski Şamahı şehrine yerleştirildi. Daha fazla sorun çıkmaması için, Fetih Ali Han Mehmet Said Han'ı Derbend'e sürdü, Ağası Han ise 1769'da Karabağ'a kaçtı. 1786'dan itibaren, Fetih Ali Han Serkarlar ailesinin Şamahı üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Bu tarihten itibaren, Şamahı doğrudan Kuba valisinin yönetimine geçti ve Fetih Ali Han tarafından doğrudan idare edilmeye başlandı. Aynı dönemde, Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş olan küçük Cavad Hanlığı da Kuba'ya katıldı. Cavadlı Hasan Han, gönüllü olarak Fetih Ali Han'a bağlanmayı kabul etti.

Kuba Hanlığı'nın hızla genişlemesi, komşu hanlıklar arasında rahatsızlığa yol açtı. Karabağ, Şeki hanları ve Şamahı'dan sürülmüş olan Ağası Han gibi birçok feodal bey, Fetih Ali Han'a karşı cephe aldı. Ayrıca Dağıstan'ın güçlü liderleri, örneğin Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazikumuklu Mehmet Han, Avar hanları, Tabasaran Kadısı Rüstem gibi isimler de bu ittifaka katıldı. Gürcistan Kralı II. İrakli, bu bloğu destekliyor, Fetih Ali Han'ın Azerbaycan'ı birleştirme çabalarına karşı çıkıyordu. 1773 yılının sonlarında, bu birleşik güçler Şamahı'ya saldırdı. II. İrakli, Avar Han'ının Gürcistan topraklarından geçmesine izin verdi ve hatta kendi egemenliğinde olan Borçalı ve Gazahlı birliklerini yardıma gönderdi. Bu saldırı sırasında Cavadlı Hasan Han öldürüldü, Ağası Han eski Şamahı'ya girdi. Tüm bu gelişmelere rağmen Fetih

Ali Han geri adım atmadı. Yeni kuvvetler toplayarak, Şamahı yakınlarında düşman ittifakını mağlup etti.⁵²

1789 yılında Feth Ali Han'ın ölümüyle, hanlığın gücü zayıflamaya başladı. Yerine geçen oğulları Ahmed Han ve Şeyh Ali Han, babalarının kurduğu güçlü yapıyı koruyamadı. Bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Çariçe II. Katerina, 1796 yılında büyük bir Rus ordusunu Kafkasya'ya gönderdi. Bu ordu önce Derbend'i, ardından Kuba'yı işgal etti. Han Şeyh Ali bu savaşta esir düştü, ancak sonrasında kaçarak tekrar yönetimi ele geçirdi. Fakat bu olay, hanlık için bir dönüm noktası oldu. Artık hanlık, güçlü bir dış tehdit altındaydı ve iç istikrar da giderek zayıflıyordu. 1806 yılında, Rusya'nın İran'a karşı başlattığı yeni savaşla birlikte, Kuba ve Derbend yeniden Rus işgaline uğradı. Bu seferki işgal kalıcı oldu. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması sonucunda, bu iki Hanlık resmen Rusya'ya bırakıldı. Böylece Kuba Hanlığı'nın siyasi varlığı sona ermiş oldu.

Fakat Kuba halkı, hanlık sisteminin yıkılmasına ve Rus yönetimine boyun eğmeye kolay kolay razı olmadı. 19. yüzyıl içinde iki kez silahlı ayaklanma gerçekleşti. 1837 Ayaklanması, Azerbaycan tarihinde Rus sömürgeciliğine karşı halkın gerçekleştirdiği ilk büyük halk isyanıdır. Bu ayaklanma aynı zamanda Dağıstan merkezli Şeyh Şamil hareketiyle de bağlantılıydı. Yani sadece Kuba ile sınırlı kalmayıp, Kafkas Müslümanlarının ortak direnişinin bir parçasıydı. 1877 Ayaklanması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaş sırasında meydana geldi. Ayaklanma, Azerbaycan Türkleri ile Lezgiler arasında bir dayanışma hareketi olarak doğdu. Halk, Osmanlı'yı destekleyerek bir tür milli bilinçle hareket etti. Ancak bu isyan da Rus ordusu tarafından büyük bir şiddetle bastırıldı. Dönemin Sovyet tarihçileri, bu isyanı ideolojik sebeplerle "gerici bir hareket" olarak nitelendirmeye çalıştı.⁵³

Kuba Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli rol oynayan hanlıklardan biridir. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine önemli katkılar sunmuştur. Kuba Hanlığı, güçlü bir askeri yapıya sahip olup, bölgesinde diğer Hanlıklara karşı etkin bir politika izlemiştir. Hanlığın liderleri, özellikle Rus ilerleyişine karşı direnmiştir. Özellikle Fetih Ali Han dönemindeki güçlenme süreci, Kafkasya'daki siyasi dengeler açısından belirleyici olmuştur. Fakat büyük güçlerin politikaları ve savaşlarıyla yıpranarak 19. yüzyıl başların-

⁵² Tofiq Teyyuboglu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 107-110.

⁵³ Aliev, a.g.m., s. 298.

da Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Buna rağmen, Kuba halkı kültürel kimliğini ve bağımsızlık arzusunu uzun yıllar korumuş, zaman zaman direniş göstermiştir. Kuba'nın tarihsel gelişimi, Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin önemli bir örneğidir. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası Kuba Hanlığı'nı doğrudan etkilemiş, ancak bölgenin kültürel ve ekonomik yapısındaki gelişmeler devam etmiştir.⁵⁴

1811 yılında Ruslar tarafından hazırlanan bir belgede, Kuba şehrinde toplam 1069 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Aradan geçen yaklaşık 20 yıl sonra, 1832 tarihli bir başka rapor, şehirdeki nüfusun 3830 kişiye ulaştığını, ayrıca yakındaki Yahudi yerleşiminde 2671 kişinin yaşadığını göstermektedir. Bu da bölgedeki nüfusun zamanla önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. 1841 yılında bölgeyi gezen İlya Nikolayeviç Berezin, şehrin merkezi kısmında yaklaşık 2000 kişinin yaşadığını not etmiştir.

Feth Ali Han'ın önemli icraatlarından biri, Mugan ve Erdebil bölgelerinden getirttiği yarı göçebe Türk boylarını Derbend ile Bakü arasındaki kazalara yerleştirmesiydi. Bu yerleşim politikası, tarımı ve hayvancılığı canlandırdı, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya katkı sağladı. Ayrıca, Hazar Denizi üzerinden ticareti geliştirme çabaları, zanaatkârlık ve şehir hayatını olumlu etkiledi. Kuba Hanlığı, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Hanlık, ipek üretimini ve ticareti ile bölgesel ekonomik faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir. Kuba halkının büyük bölümü, geçimini küçük zanaatlarla sağlamaktaydı. Ayrıca şehirde yaşayanlarla dağlık bölgelerdeki kabileler arasında yapılan ticaret oldukça canlıydı. Bu ticarete özellikle Lezgi çukası (yün giysi), yağ, tütün, çuval bezi ve tahıl ürünleri öne çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Kuba, bölgenin tahıl, hayvancılık ve meyvecilik açısından en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Kuba ve çevresi, kökboyası üretimini ve ihracatı bakımından da büyük bir öneme sahipti. Bunun yanında, halıcılık, şehir ve çevresindeki kasaba halkının en yaygın uğraşlarından biri olarak dikkat çekmekteydi.

Kültürel açıdan bakıldığında, Kuba şehri dönemin sanat, mimari ve edebiyat açısından gelişmiş merkezlerinden biri olmuştur. Berezin, Kuba'da 660 ev ve 160 dükkân bulunduğunu yazar ve bu yapıların büyük çoğunluğunun ahşaptan yapıldığını özellikle vurgular. Şehirdeki üç büyük cami de yine ahşap yapıdadır. Bu nedenle, bugün Kuba'da geçmişten kalan mimari eserlerin sayısı oldukça azdır. Yine de günümüze ulaşabilen bazı önemli yapılar

⁵⁴ Mustafazade, a.g.m., s. 104-122.

vardır. Bunlar arasında: 19. yüzyılda yapılmış, kubbe çatılı hamam, Cuma Camii, ve Azerbaycan'ın önemli tarihçilerinden Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'un evi dikkat çekmektedir.⁵⁵

1. 5. İrevan (Erivan) Hanlığı

18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik bakımdan en avantajlı olanlardan biri İrevan Hanlığı idi. Tarihî olarak Azerbaycan topraklarında kurulan bu hanlık, günümüzde üzerinde Ermenistan Devleti'nin yer aldığı coğrafyada bulunmaktadır. Bu durum, hanlığın tarihinin uzun bir süre boyunca hem Azerbaycan araştırmacıları hem de Ermeni tarihçileri tarafından ihmal edilmesine neden olmuştur. Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yüksekte konumlanan İrevan, Aras Nehri'nin sol kollarından biri olan Zengi Çayı'nın kıyısında yer almaktadır. Anadolu, İran ve Kafkasya'nın kesişiminde yer alması, burayı tarih boyunca stratejik bir geçiş noktası haline getirmiştir. Kaynaklarda Revan, Yerevan, Erebusi, Hrastan ve Erevan adlarıyla da anılan şehir, bazı görüşlere göre adını Arrân bölgesinden türetmiştir. Diğer bazı yorumlara göre ise kökeni, M.Ö. 782 yılında Urartular tarafından inşa edilen Erebusi Kalesi'ne dayanmaktadır. Şehrin Orta Çağ'a kadar olan tarihine dair somut bilgilere ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle burada sürekli bir yerleşimin ancak 12. ya da 13. yüzyıllarda oluşmaya başladığı düşünülmektedir.⁵⁶

Hanlık İrevan şehri, Maku, Sederek, Nahçıvan, Beyazıt kalesi, Şadılı ve Dumbuli kabilelerinin vilayetleri ile Magazberd'i kapsıyordu. Yönetimde Ustaçlı ve Kaçar boylarının temsilcileri etkindi. 1722 yılında Safevî Devleti'nin Afgan isyanları nedeniyle çökmesiyle birlikte bölgedeki hâkimiyet boşluğundan Osmanlı ve Rusya faydalanmaya çalıştı. 1724 yılında İrevan, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, 1735'te ise Nadir Şah'ın güçlenmesiyle yeniden İran hâkimiyetine girmiştir. 1736'da Nadir Şah, Mugan Kurultayı'nda kendini şah ilan etmiş ve İrevan Beylerbeyi olarak Pir Mahmut Han'ı atamıştır. İrevan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda farklı görüşler vardır. Kimi kaynaklara göre hanlığın temelleri Nadir Şah tarafından atanan Pir Mahmut Han tarafından atılmışken, diğer bazı kaynaklar, isyana liderlik eden yerli zenginlerden Mir Mehdi Han'ı kurucu olarak kabul eder. Son araştırmalar ışığında Mir Mehdi Han, hanlığın kurucusu olarak öne çıkmaktadır.

⁵⁵ Aliev, a.g.m., s. 297-298.

⁵⁶ Mustafa Aydın, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

Hanlığın sınırları içerisinde İrevan şehriyle birlikte 15 vilayet yer almaktaydı. Ekonomik yaşamda tarım ön plandaydı. Hayvancılık ve çiftçilik ileri seviyedeydi. Arazi mülkiyeti divan-ı devlet, halise, mülk, vakıf ve cemaat toprakları olarak beşe ayrılıyordu. Vakıf toprakları arasında camilerin yanı sıra bazı kiliseler de önemli yere sahipti. Eçmiedzin manastırı, ekonomik olarak "devlet içinde devlet" haline gelmişti. 190 halvar toprağın 103 halvarı her yıl ekilmekteydi. Köylüler ise çoğunlukla küçük arazilerde üretim yapmakta, verimli topraklara sahip olan zengin beylerden ağır şartlarla toprak kiralamaktaydı. Rençberlerin durumu daha da zordu, sadece üçte bir ürün alabiliyorlardı. Hanlıkta vergi sistemi ürün ve para esasına dayanıyordu. Vergiler sekiz gruba ayrılmıştı. 18. yüzyılda Maku Hanlığı da İrevan Hanlığı'na vergi açısından bağlanmıştı. Kiliselerden, esnaftan, bağlardan, değirmenlerden, düğünlerden ve çeşitli hizmetlerden özel vergiler alınmaktaydı.

İrevan şehri, kaleli ve bahçelik bir yapıya sahipti. Şehir idari olarak üç mahalleye ayrılmıştı. Camiler, kervansaraylar ve geleneksel meslek dallarıyla zengin bir şehir hayatı vardı. Şehirde toplam 138 dükkân bulunuyordu. Ticaret, özellikle dokuma ve ipek üretimiyle gelişmişti. Bez, pirinç ve pamuk gibi ürünler Karabağ, Merend, Hoy, Tebriz gibi merkezlere ihraç edilmekteydi. Gümrük gelirleri (rehdari) hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuyordu.

İrevan Hanlığı sık sık dış saldırılara maruz kaldı. Gürcü çarlarının etkisi, Osmanlı Devleti'nin müdahaleleri ve İran'ın baskısı hanlığın sürekli tehdit altında kalmasına neden oldu. Hanlık 1827'de Rus ordusu tarafından işgal edildi ve Türkmençay Antlaşması ile İran, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ardından Rus Çarı I. Nikolay'ın emriyle burada "Ermeni Vilayeti" kuruldu ve İran'dan 40.000'den fazla Ermeni bölgeye göç ettirildi.⁵⁷

1.6. Şeki Hanlığı

Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan Şeki şehri, Kafkas Dağları'nın uzantısı olan Salavat Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuştur. Şehir, bu dağdan doğarak Kür Nehri'nin kollarından biri olan Eğriçay'a ulaşan Kiş Çayı'nın sol yamacında konumlanmaktadır. "Şeki" adının kökeniyle ilgili olarak, Arapların Güney Kafkasya'yı ele geçirdiği dönemde bölgede yaşayan bir "şeyh"e atıfla ortaya çıktığı ve zamanla bu kelimenin "Şeki"ye dönüştüğü dü-

⁵⁷ Saide Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 76-89.

şünülmektedir. Tarihte ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen bu şehir, uzun yıllar varlığını sürdüren Şeki Hanlığı'na da ismini vermiştir. Hem coğrafi yapısı hem de tarihsel konumu itibarıyla bölge için önemli bir yerleşim merkezidir.

1743 yılında, Nadir Şah'a vergi vermek istemeyen Şeki halkı isyan etti. Derviş Mehmed soyundan gelen Hacı Çelebi bu ayaklanmanın öncülüğünü üstlendi ve bölge yöneticisi Melik Nəcəfi etkisiz hâle getirerek, yönetimi ele aldı. Nadir Şah bu duruma karşılık 1744 sonbaharında on beş bin kişilik orduyla Şeki'ye sefer düzenledi. Hacı Çelebi, Gelesen-Göresen Kalesi'ne çekildi. Daha sonra Car ve Balakanlıların yardımıyla Nadir Şah'ı püskürtmeyi başardı. 1745'te tekrar saldıran Nadir Şah kaleyi alamayınca Şeki şehrini yaktı. 1746'da yaşanan kıtlık nedeniyle Hacı Çelebi, Nadir Şah'a bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Şah onu Şeki Hanı olarak tanıdı. 1747'de Nadir Şah öldürülünce, Şeki Hanlığı bağımsızlığını ilan etti ve kısa sürede Azerbaycan'daki en güçlü hanlıklardan biri hâline geldi. Hanlığın merkezi Şeki olup Kutkaşen, Ereş ve Gebele sultanlıkları da ona bağlıydı.⁵⁸

1750 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcü Kralı II. İrakli'ye karşı elde ettiği askerî başarıyla bölgedeki siyasi nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Bu başarının ardından Şirvan, Bakü ve Şamahı gibi stratejik hanlıkları kontrol altına alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. 1755 yılında Hacı Çelebi'nin vefatıyla Şeki Hanlığı'nın başına oğlu Ağa Kişi Han geçmiştir. Ancak Ağa Kişi'nin iktidarı kısa sürmüş, 1759 yılında, kayınpederi olan Gazi-Kumuklu Muhammed Han tarafından yapılan bir davet sırasında öldürülmüştür. Bu olayın ardından Şirvan'da yaşayan Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyin Han, getirilerek Han ilan edilmiş ve İran yönetimi tarafından da resmen tanınmıştır. Hüseyin Han, bölgesel güç dengesini lehine çevirmek amacıyla Kuba Hanı Feth Ali Han ile ittifak kurarak Şamahı Hanlığı'nda ortak iktidar kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu ittifak uzun soluklu olmamış; 1768 yılında taraflar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Feth Ali Han, Şamahı'yı tamamen kendi kontrolü altına almıştır. Hüseyin Han'ın 1769'da gerçekleştirdiği karşı saldırı başarısız olmuş, ancak sonrasında iki taraf arasında yeni bir barış süreci başlamıştır. Bu gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıkları arasındaki siyasi rekabetin ne denli yoğun ve kırılgan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁸ Mustafa Aydın, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 489. ; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 50.

Şeki şehri 1765 yılında surlarla çevrildi, 1772 yılında Kış Çayı'nın taşmasıyla şehir sular altında kaldı ve halk Nuha'ya göç etti. 1776'da yeni şehir surlarla güçlendirildi, iç kaleye ise Muhammed Hasan Kalesi adı verildi. Hüseyin Han, 1779 yılında amcası Hacı Çelebi Han'ın oğlu Abdülkadir tarafından öldürüldü. Abdülkadir, Kuba Hanı ile ittifak kurarak Karabağ'a karşı savaşlara katıldı. Buna karşılık, Karabağ Hanı İbrahim Han, Hüseyin Han'ın oğlu Muhammed Hasan Ağa'yı ordu toplaması için görevlendirdi. Muhammed Hasan Şeki'yi ele geçirdi ve Abdülkadir ve oğullarını ortadan kaldırdı.

Muhammed Hasan Han, Şeki'de yeniden yapılanma çalışmalarına başladı, kaleyi onardı ve yeni yasalar getirdi. Ancak Kuba Hanlığı üzerinde hâkimiyet kurma girişimi başarısız oldu. 1795 yılında, İran Şahı Ağa Muhammed Kaçar'ın Kuzey Azerbaycan'a seferi sırasında Muhammed Hasan Han ona destek verdi, fakat bu tavır hoş karşılanmadı. Kardeşi Selim Han, Şeki'ye saldırarak yönetimi ele geçirdi ve merkezi Gelesen-Göresen Kalesi'ne taşıdı. Muhammed Hasan Han vazgeçmedi, Şamahı Hanı Mustafa Han'ın desteğiyle Şeki'yi yeniden ele geçirdi, ancak bu kez Mustafa Han ile arası bozuldu ve Mustafa Han tarafından Şamahı'ya hapsedildi. Yerine Şeyh Ali'yi gönderdiyse de halk istemedi, böylece tekrar Selim Han göreve getirildi. ³⁹

Durum bu noktada iyice karıştı. Rusya'nın bölgedeki etkisi artarken, Şeki sık sık el değiştirdi. Selim Han, Ruslarla anlaşarak 21 Mayıs 1805'te Kürekçay Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre: Selim Han, Rusya'nın hâkimiyetini kabul etti. Rus ordusunda tümgeneral rütbesi aldı. Rusya'ya her yıl 7000 çevron ödemeyi, 500 kişilik bir Rus birliği için üs kurmayı kabul etti. Fakat zamanla Rusların iç işlere karışması Selim Han'ı rahatsız etti. 1806 yılında, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın Ruslar tarafından öldürülmesi, Selim Han'ın da Rusya'ya cephe almasına neden oldu. Şeki'deki Rus birliğine saldırarak bazı askerleri öldürdü ve Rusları bölgeden çıkardı. Bunun üzerine Rusya, General Nebolsin komutasında büyük bir orduyla Şeki'ye yürüdü. 22 Ekim 1806'daki savaşta Selim Han yenildi, İran'a sığındı. Rus Çarı, Şeki'ye Rusya'ya sığınan ve daha önce Hoy valisi olan Câfer Kulu Han'ı Han olarak atadı. Selim Han ise daha sonra Osmanlı topraklarına iltica etti.

İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'yla Şeki Hanlığı 1813 yılında Rusya'ya katıldı. 1819'da Câfer Kulu Han'ın oğlu İsmail Han'ın ölümüyle bölge doğrudan Rusya'ya bağlı bir eyalet hâline geldi. 1826-1828

³⁹ Refik Hüsneyoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 91.

İran-Rus Savaşı sırasında, İran güçleri Şeki'yi kısa süreliğine ele geçirdi. Bu dönemde Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han iktidara getirildi. Ruslar 19 Ekim 1826 tarihinde Şeki'yi geri aldı ve Şeki Hanlığı resmen tarihe karıştı.⁶⁰

Tarih boyunca Şeki, Kafkasya'nın en önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuştur. İpekçilik bu şehrin ekonomik yapısında her zaman öne çıkmıştır. 1647'de buraya gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ipek üretiminin canlılığını eserlerinde özellikle belirtmiştir. 1861 yılında dünyada en büyük ipek, sarma fabrikası Şeki'de kurulmuştur. Üstelik 1862 yılında Londra'daki uluslararası fuarda, Şeki'de üretilen ipek madalya kazanmıştır. Bu da Şeki'nin uluslararası alanda tanınan bir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra, şehirde, tahıl tarımı, üzüm bağları ve meyve üretimi yaygındı. Kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi zanaat dalları gelişmişti. Bunun yanında dokumacılık gibi el sanatları da oldukça yaygındı. Halkın bir kısmı hayvancılıkla da meşguldü.⁶¹

1824 yılına ait veriler, şehirde 400'den fazla dükkân bulunduğunu gösterir. Bu, ticaretin ne kadar canlı olduğunu ortaya koyar. Evliya Çelebi, Şeki'de 3000 hane olduğunu belirtir; bu da yaklaşık 15.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1810'da ise hane sayısı 20.000'e ulaşmıştı. 1824 yılı itibarıyla, Şeki bölgesi 9000 km² büyüklüğünde bir alana sahipti, 200 köyü kapsıyordu, Toplam nüfusu 52.000'i erkek olmak üzere 98.500 kişiydi. Bu nüfusun 80.000 kişisi Türk kökenliydi. Geriye kalan nüfus Ermeni, Yahudi ve Gürcülerden oluşmaktaydı. Bu nüfus verileri, 1810 yılıyla büyük oranda örtüşmektedir. 1835'te ise nüfus 91.998 kişi olarak kaydedilmiştir.⁶²

Hanlıklar döneminde Şeki şehri, Türk yerleşim geleneğine uygun olarak kale, şehristan ve ribât olmak üzere üç bölümlü şekilde planlanmıştır. Bu yapısıyla kapalı şehir modeline uyar ve İslam şehir anlayışının küçük bir örneğini yansıtır. Saray, cami ve sosyal yapılar şehir içinde önemli yer tutar. 1762 yılında inşa edilen Han Sarayı, Usta Abbaskulu tarafından Hüseyin Han Müştak'ın talimatıyla yapılmış, Türk saray mimarisinin en görkemli mimari yapılarından. Sade planlı bu yapı, 20. yüzyıla kadar Şeki evlerinin mimari örneğini oluşturmuştur. Sarayın çevresinde külliye yapısı olduğu düşünülse de günümüze sadece saray ulaşmıştır. Kale içinde ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda

⁶⁰ Aydın, a.g.m., s. 490.

⁶¹ İbadov, a.g.m., s. 96-98; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, a.g.e., s. 333.

⁶² Aydın, a.g.m., s. 491; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 51.

yapılmış bazı kamu binaları ile günümüzde el sanatları müzesine dönüştürülen eski bir Rus Ortodoks kilisesi yer almaktadır.

Şehirde çok sayıda cami ve mescit yapılmıştır. Bunlar arasında Cuma Cami, Yukarı Cami, Han Cami, Gilehli, İmam Ali, Mustafa Efendi, Gödek Minare, Gışlag, Gülgarı, Molla Yusuf ve Dodu mescitleri yer alır. Bu yapılar genellikle harimin enine dikdörtgen geliştiği plan tipinde inşa edilmiştir. Çevre köylerdeki mescitler de aynı mimari anlayışla yapılmıştır. Ayrıca İslam öncesi döneme ait Kiş Kilisesi, 6-7. yüzyıllardan kalan Alban devrine ait bir yapı olarak kültürel miras açısından önemlidir. Eskiden sayıları 250'yi bulan savunma amaçlı askeri yapılardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Şeki'de yer alan on kaleden biri olan Şeki Kalesi dışında diğerleri harap durumdadır. Şehirde yer alan yukarı ve aşağı kervansaraylar şehir hanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Abdüsselâm, Ağvanlar, Hacı Gani, Mehmed Nebi ve Abdülhâlik hamamları şehre hizmet vermiştir. Gurcana Köprüsü ve Hanabat köyündeki tek gözlü köprü düz köprü mimarisinin güzel örneklerindendir.⁶³

1.7. Şirvan Hanlığı

Geçmişte Albanya ya da Aran bölgelerinin bir bölümünü oluşturan ve halk arasında "*Alvan*" olarak da anılan Şirvan, Kür Nehri, Kafkas Dağları ve Alazan Çayı arasında yer alır.⁶⁴ Kaynaklarda adı bazen Şervân, bazen de Şâberân veya Şâburân şeklinde geçmektedir. Eski haritalarda "*Cambisena*" adıyla işaretlendiği için, antik coğrafyacı Strabon da bu isme dayanarak buraya "*susuz ülke*" anlamında bir isim vermiştir. Bunun nedeni, Şirvan'ın batı kesimlerinin oldukça susuz, dağlık ve kayalık bir yapıya sahip olmasıdır. Şirvan adının kökenine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, ismin Sâsânî Hükümdarı Enûşîrvân (I. Hüsrev)'den türediği yönündedir. Diğer bir görüş ise, kelimenin Farsça kökenli "*şîrvân*" (hoş ve güzel) ifadesinden türediği düşüncesidir.

1733 yılında Nâdir Şah, Şirvan bölgesinin merkezi Şemâhî'yi ele geçirmek için şehre girdi. Direniş gösteren halkı Aksu'ya göç ettirdi ve buraya Yeni Şemâhî adı verildi. Nâdir Şah'ın ardından bölgede Mehmed Ali Han, Mehmed Said Han ve Ağası Han gibi hanlar yönetimi ele geçirdi. 1755'te Şeki Hanı Hacı Çelebi Şirvan'a saldırdı, fakat başarısız oldu. 1758'de Kuba

⁶³ Anar Azizov, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 492.

⁶⁴ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 43.

Hanı Hüseyin Ali'nin ölümünden sonra çıkan çatışmalarda Feth Ali Han, Şirvan bölgesinde üstünlük sağladı. 1763'te Yeni ve Eski Şemâhî birleşti ancak dış tehlikelere karşı savunması yetersizdi. Bunun üzerine, Şemâhî, Kuba Hanı Feth Ali Han'a vergi vermek zorunda kaldı. İlişkiler bozulduğunda iki hanlık arasında savaş başladı ve sonunda Şemâhî arazisi Şeki ve Kuba hanlıkları arasında paylaşıldı. Fakat Şeki Hanı bu paylaşımı kabul etmeyip tüm Şemâhî'yi ele geçirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Böylece Şemâhî, Feth Ali Han'ın eline geçti.

1769 yılında çıkan isyan bastırıldı ve ardından Feth Ali Han yönetimi güçlendirdi. 1786'dan itibaren Şemâhî doğrudan Kuba valisi tarafından yönetilmeye başlandı. 1789'da Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmed Han döneminde bazı hanlar tekrar harekete geçti ve Şirvan bölgesi kısa süreliğine üç han arasında paylaşıldı. Ancak Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Şemâhî'yi tamamen ele geçirmeye çalıştı. 1794'te Ağa Muhammed Şah'ın desteklediği bir sefer sonucu Şemâhî harap edildi. Ardından Mustafa Han yeniden yönetime geçti. 1795'te İran'ın Gürcistan'a yönelik saldırısı Rusya'nın bölgeye müdahalesine neden oldu. Rus ordusu 1796'da Şemâhî'ye ulaştı, ancak kısa süre sonra geri çekildi. Mustafa Han tekrar tahta çıktı. 1805'te Rusya ile anlaşma yaparak yıllık 8000 ruble vermeyi kabul etti, ancak kalesine Rus askeri sokmadı. Fit Dağı'ndaki kaleyi güçlendirdi ve burada kendi idari merkezini oluşturdu. 1813 Gülistan Antlaşması ile Şemâhî Hanlığı Rusya'ya bırakıldı. 1820'de hanlık sistemi kaldırıldı ve Mustafa Han İran'a sığındı. 1826'da İran-Rus savaşında Şemâhî tekrar el değiştirdiyse de savaş sonunda yeniden Rus egemenliği kuruldu. 1840'ta Kuba ve Bakü ile birleştirilerek Hazar bölgesi yönetimine bağlandı, 1846'dan sonra Şemâhî idari birimi oluşturuldu, 1859 depremi sonrası Bakü'ye bağlandı.⁶⁵

Kafkas Dağları'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki en önemli geçit olan Derbent (Demirkapı), bu bölge üzerinden geçiyordu. Bu da Şirvan'ı hem stratejik hem de ticari açıdan önemli bir konuma getiriyordu. Başkent Şamahı şehri, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş ve bölgede gelişen kültürel faaliyetlerle tanınmıştır. Şirvan bölgesi verimli toprakları ve zengin doğal kaynakları sayesinde güçlü bir ekonomiye sahipti. Tarım, hayvancılık ve ipek üretimi hanlığın ekonomik temelini oluşturmuştur. Şemâhî, ipek dokuma ve

⁶⁵ Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 204-206; Naile Bayramova, *Şamahı Xanlığı*, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009, s. 40-56; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 44-45; Aliyev, a.g.m., s. 91.

yünlü üretim merkeziydi. 18. yüzyıl ortalarında şehirde 1500 kadar ipek dokuma tezgâhı bulunması bu alandaki gelişmişliği göstermektedir.⁶⁶

Şirvan Hanlığı, mimari eserleri ve edebi mirası ile Azerbaycan kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Tarihi eserler arasında Gülistan ve Bugurt kaleleri, Abşeron savunma yapıları, Bakü surları ve Kızkalesi sayılabilir. Şemâhî 1647 yılında Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildiğinde 7000 ev olduğu belirtilmişti. Bu da yaklaşık 35.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1831'deki nüfus yaklaşık 135.000 kişi, 1835'te ise 136.389 kişidir. 1840'larda bu sayılarda değişiklik olmamıştır. 1855'te Şemâhî'nin nüfusu 19.558, 1865'te 22.014 kişidir. Karşılaştırma yapılırsa, aynı yıllarda Bakü'nün nüfusu daha düşüktür. Ancak 1930'larda Bakü'nün nüfusu 200.000'i aşarken, Şemâhî hâlâ 27.800'de kalmıştır.⁶⁷

1.8. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan şehri, Aras Nehri'nin sol kolu olan Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden yaklaşık 910 metre yükseklikte yer almaktadır. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölge halkının anlatılarında ve efsanelerinde Nahçıvan, Nüh'un gemisinin tufandan sonra konakladığı yer olarak tasvir edilmektedir. Nahçıvan adının geçtiği en eski yazılı kaynak ise, 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Batlamyus'un kaleme aldığı "Geographike Hyphegesis" adlı eserdir. Bu durum, Nahçıvan'ın kadim geçmişine işaret eden en erken yazılı tanıklıklardan biridir.⁶⁸

Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye ile sınırdış olması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Hanlığın Safevî Devleti döneminde Çuhursed Beylerbeyliği'ne bağlı bir "ülke" olarak Ustacılı topluluğu tarafından yönetildiği bilinmektedir. 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ın Afganların eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti Nahçıvan'ı işgal ederek burada "Nahçıvan Sancağı"nı teşkil etmiştir. Nahçıvan, bu süreçte on dört nahiyeye ayrılmıştır. Nadir Şah, 1735'te Nahçıvan'ı yeniden İran hâkimiyetine dahil etmiş, 1736'da Mugan Kurultayı'nda şah ilan edildikten sonra bölgeye iki ayrı yönetici atanmıştır. Bunlardan biri, idari ve askerî işlerle ilgilenen "hakim-i ülke-yi Nahçıvan", diğeri ise ekono-

⁶⁶ Minorsky, a.g.e., s. 135.

⁶⁷ Aydın, a.g.m., s. 45.

⁶⁸ Hüsamettin M Karamanlı, "Nahçıvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 294.

mik ve adli işlerden sorumlu “hakim-i tümen-i Nahçıvan” olmuştur. Ancak bu idarecilerin halk üzerinde oluşturduğu baskılar nedeniyle kısa sürede değişiklikler yaşanmıştır.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından İran otoritesi zayıflamış ve Nahçıvan'da Kengerli boyuna mensup Haydar Kulu Han, kendisini bağımsız han ilan etmiştir. Nahçıvan ve Ordubad şehirleri hanlığın iki ana yerleşim merkezini oluşturmuş, mahalleleri ve çarşılarıyla ticaretin merkezi hâline gelmiştir. Nahçıvan'ın nüfusu yaklaşık 5.000 iken, Ordubad daha küçük ancak daha bayındır bir şehir olarak öne çıkmıştır. Hanlığın askerî gücünün sınırlı olması nedeniyle Haydar Kulu Han, Penaheli Han gibi güçlü hanlarla ittifak kurmuş ve ortak askerî harekâtlara katılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru hanlık içi taht mücadeleleri yoğunlaşmış, Abbaskulu Han ve Caferkulu Han arasındaki iktidar çatışmaları Nahçıvan'ı siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Kelbeli Han'ın 1787-1820 yılları arasındaki hükümranlık döneminde hanlık görece istikrara kavuşmuş, ancak İran tehdidinin artması nedeniyle Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışılmıştır. Ağa Muhammed Şah'ın 1795 seferi sırasında Kelbeli Han, gözleri oyularak Tahran'a sürgün edilmiştir. Bu olay, hanlığın fiili bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. Kelbeli Han, 1802'de yeniden tahta çıkarılmış ve Rus-İran savaşlarının başladığı 1804 yılından itibaren bölgedeki güç dengeleri Rusya lehine değişmiştir. 1827'de Abbasabad Kalesi'nin düşmesiyle hanlık tamamen Rus ordusunun kontrolüne girmiş ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Nahçıvan resmen Rusya'ya bırakılmıştır.

Nahçıvan, Kafkasya ile Anadolu arasındaki ana geçiş yollarından biri üzerinde bulunması sayesinde ekonomik ve askerî geçişler açısından önemli bir noktada yer almıştır. Nahçıvan ve Ordubad gibi şehirleriyle ticaretin canlı olduğu, pazar yapısının gelişmiş bulunduğu bilinmektedir.⁶⁹ Hanlık döneminde Nahçıvan şehrinin ekonomik yaşamında ve ticaretinde geleneksel üretim faaliyetleri olan dokumacılık, halıcılık, tarım ve hayvancılık sürdürülmeye devam edilmiştir. Şehir pazarında, tarım ürünlerinin yanı sıra bal, yağ, yaş ve kuru meyve, pastırma gibi çeşitli gıda maddeleri satışa sunulmakta, ayrıca hayvan ticareti de yapılmaktaydı. 1727 tarihli mufassal defterde yer alan bilgilere göre Nahçıvan'da, ikisi harap durumda olmakla birlikte altı ay süreyle faaliyet gösteren toplam yirmi altı değirmenin yanı sıra bir mumhâne, bir bo-

⁶⁹ Vasily Grigorev, *Staticheskoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883, s. 29.

yahâne, bir sabunhâne, üç çarşı, bir pazar ve 191 dükkânın bulunduğu kayıt altına alınmıştır.⁷⁰

Nahçıvan Hanlığı'nın demografik yapısına ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne ait 1728 tarihli Nahçıvan Sancağı Defteri ve 1827-1828 yıllarında yapılan Rus nüfus sayımı kayıtları değerlendirildiğinde, hanlık nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rus araştırmacı V. Grigoryev'in aktardığına göre, Nahçıvan Hanlığı'ndaki 4600 ailenin 4170'i Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.⁷¹ Bu veriler, Ermeni tarih yazımında sıkça ileri sürülen Nahçıvan'ın etnik yapısına dair iddiaların tarihî belgelerle örtüşmediğini ve hanlık döneminde bölgede Türk unsurunun demografik üstünlüğünü koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁷²

1.9. İdari Yapı

Hanlıkların siyasi ve idari yapıları genel olarak aynıydı. Hükümdarlık seçimlerinde ilk başlarda veraset sistemiyle babadan oğula prensibi uygulanırken daha sonraları seçim sistemine geçildi. Ülke topraklarının mülkiyeti Han'a aitti. Azerbaycan'da yüksek idari konumunda görev alan kişilere Tiyul ve Suyurgal adı verilen topraklar tahsis edilirdi. Hanlar bu toprakları işletir, yardımcı kuvvet niteliğinde asker yetiştirir, bunun karşılığında Safevi Devleti'ne vergi öderdi. Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması durumunda Hanlar işletmesini elde ettiği toprakları mülkü yaparak, devlet teşkilatı için alt yapısını oluşturup, bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir. Beylere işletilmesi için verilen toprakları, Han isterse geri alabilirdi. Beyler bu toprakları satamaz kiraya veremez, miras bırakamazdı.

Han'ın mutlak yetkileri vardı, bunun yanında meclis veya divan benzeri danışma organları oluşturulmuş, Han'ın karar alma mekanizması desteklenmiştir. Hanlar, genellikle yerel beyler, din adamları ve ticaret erbabı ile ilişki içerisinde olmuş ve böylece halk üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Devlet işleri "*Divanhane*" adı verilen makamda yürütülürdü. Vezir, Handan sonra gelen en yüksek rütbeli kişiydi. Vezir; Han'ın en yakın danışmanı olup, devlet işlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynardı.

⁷⁰ A. Nuru Alekperoğlu-A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 123-133.

⁷¹ Grigorev, a.g.e., s. 14-18.

⁷² Alekperoğlu-Aliyoldaşkızı, a.g.m., s. 123-133.

Kalebeyi, Divanbeyi, Müstevfi, Hazinesarbaşı ve Kadı diğer yüksek rütbeli memurlardı.⁷³

Müstevfi; devletin mali işlerini yürüten ve hazinenin hesaplarını tutan görevliydi. Gelir ve giderleri kontrol ederek ekonomik düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynardı.⁷⁴ Darüğâ; vergi işlerinden sorumlu idareci, naib; Han adına belli bir bölgeyi yöneten idari kişi, kelenter; mali ve ekonomik işlerden sorumlu devlet görevlisiydi. Mirzalar halktan toplanan vergileri özel defterlere kayıt ederdi. Aynı zamanda uluslararası gelen mektupları Han'ın huzurunda okurlar, mektuplara cevap yazarlardı. Koruyucubaşı sarayı, Han'ı, Hanlığın haremını korumakla görevliydi. Hanlık sınırları içinde güvenliğe son derece önem verilirdi. Güvenliği sağlayan kolluk kuvvetine "Çapar", stratejik noktalara kurulan karakollara da "çaparhane" denirdi. Çaparlar güvenliğin yanı sıra istihbarat ve posta işlerine de bakardı.

Divanbeyi hukuki meselelerin görüşüldüğü oturumlarda Han'ın danışmanlığını yapardı. Adalet işleri, İslam hukuku çerçevesinde Han tarafından atanmış, kadılar tarafından yürütülürdü. Kadılar aynı zamanda belediye işleri, mülki işler, güvenlik gibi işlere de bakardı. İdam kararları bizzat Han'ın kararına bağlıydı. Rus istilasından sonra dahi Gence'de yaşayan Hristiyanların da şikayetlerini kadılara bildirmeleri, bu mahkemelerin işleyiş sistemine olan güveni göstermektedir. Hanlıklar ayrıca köy ve şehir bazlı yönetim birimlerine de sahipti. Köylerde "kendhüda" olarak bilinen köy muhtarları, hanlık yönetimi adına halkla iletişim kurmaktaydı. Şehirlerde ise "kalantar" adı verilen yetkililer, şehir idaresiyle ilgilenirdi.⁷⁵

Azerbaycan Hanlıklarının ordu ve silah sayıları hakkında veriler yok denecek kadar azdır. Düzenli ordu birliklerinin yanında Çerik ve Maaf olarak adlandırılan silahlı birlikler, Divanhanede'de görev alan yasavı ve ferraşlarda silahlı birlik kapsamına girmektedir. Yerel beylere tabi olan Çerikler gerektiğinde Han'ın emriyle savunma ve savaş alanına intikal ederdi. Maaflar iç ve dış tehdit unsurunda seferberlik altına alınırdı. Bazen tüm bir köy Maaf olabirdi. Maafların Hanlık içinde özel bir statüsü vardı, bazen çeşitli vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulurlardı.⁷⁶

⁷³ Çakmak, a.g.m., s. 14; Göktuğ, a.g.t., s.163-165.

⁷⁴ Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, "Müstevfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

⁷⁵ Çakmak, a.g.m., s. 14; Göktuğ, a.g.t., s. 163-165.

⁷⁶ İvan Pavloviç Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad 1949, s. 181.

SONUÇ

Azerbaycan, tarih boyunca stratejik konumu, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları ile büyük devletlerin ilgi odağı olmuş; bu durum da bölgede sık sık siyasi, askerî ve etnik çatışmalara neden olmuştur. Safevîlerin merkezi otoritesinin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan siyasi boşluk, Azerbaycan'da çok sayıda müstakil Türk hanlığının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Karabağ, Gence, Şeki, Kuba, Bakü, Şirvan, Nahçıvan ve İrevan gibi hanlıklar, hem iç dinamikler hem de dış tehditler doğrultusunda şekillenmiş, 18. yüzyıldan itibaren Azerbaycan coğrafyasında çok merkezli bir idari yapı hâkim olmuştur.

Karabağ Hanlığı, Azerbaycan tarih sahnesinde siyasi, ekonomik ve kültürel yönden önemli bir rol oynamış hanlıklardan biridir. Kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgesel dengeler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Özellikle başkent Şuşa, hanlık döneminde sanat, zanaat ve kültür alanlarında gösterdiği gelişimle bölgenin bir kültür merkezi hâline gelmiş; mimarisi, edebiyatı ve müzik gelenekleriyle zengin bir miras bırakmıştır.

Kuba Hanlığı, jeopolitik konumu sayesinde Güney Kafkasya'da Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki diplomatik ve askerî çekişmelerde belirleyici bir aktör konumuna gelmiştir. Feth Ali Han'ın liderliğinde kısa sürede güç kazanan bu hanlık, ticaretin canlandığı, zanaatın ve tarımsal üretimin geliştiği dinamik bir merkez olarak dikkat çekmiştir. Aynı zamanda bölgesel ittifaklar ve direniş hareketleriyle de Azerbaycan tarihinde özel bir yer edinmiştir.

İrevan Hanlığı, sahip olduğu stratejik konum nedeniyle Türk-İslam tarihinin en tartışmalı hanlıklarından biri olmuştur. Günümüzde Ermenistan sınırları içerisinde kalan bu hanlık, tarihsel olarak Anadolu, İran ve Kafkasya'nın kesişiminde bir geçit noktası görevini üstlenmiştir. Ticaret yollarının kavşağında yer alması ve sınır hattında bulunması, burayı hem iktisadî hem de askerî anlamda kilit bir bölgeye dönüştürmüştür.

Şeki Hanlığı, her ne kadar kısa bir bağımsızlık dönemi yaşamış olsa da, sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik potansiyeli ile Azerbaycan'ın tarihsel gelişiminde kayda değer bir iz bırakmıştır. Hanlık, Kuzey Azerbaycan'ın önemli ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla hem büyük devletlerin ilgisini çekmiş hem de kendi içinde ekonomik refahını güçlendirmiştir. Şeki'nin dokumacılık, ipekçilik ve mimarî mirası, hanlık döneminin bölgeye kattığı değerlerin başında gelir.

Şirvan Hanlığı, tarih boyunca hem siyasî hem de kültürel olarak Azerbaycan'ın en köklü hanlıklarından biri olmuştur. Verimli toprakları, stratejik geçitlere yakınlığı ve gelişmiş zanaat kültürüyle bölgeye ekonomik canlılık kazandırmıştır. Şirvan'ın geçirdiği dönüşüm süreci, Kafkasya'da hüküm süren büyük güçlerin rekabetinin ve siyasi yapıların sürekli değişiminin açık bir göstergesi niteliğindedir.

Nahçıvan Hanlığı ise özellikle Osmanlı, İran ve Rusya arasındaki mücadelelerde sınır bölgesi olması nedeniyle stratejik bir öneme sahip olmuştur. Aras Nehri hattındaki bu geçiş noktası, hem ticaret hem askerî hareketlilik açısından hayati bir bağlantı merkezi olarak işlev görmüştür. Siyasi olarak daha büyük hanlıklarla kurduğu ittifaklarla varlığını sürdürmeye çalışan Nahçıvan Hanlığı, bölgesel dengeyi korumada önemli bir aktör olmuştur.

Bu hanlıklar, özellikle aşiret temelli toplumsal yapılar üzerine inşa edilmiş, hanların otoritesi büyük ölçüde yerel beylerin, din adamlarının ve ticaret erbabının desteğine dayandırılmıştır. Hanlıkların çoğunda danışma meclisleri, adalet divanları ve yerel yöneticilerle birlikte kurumsal işleyiş gözlemlenmiştir. Toprak idaresi, vergi sistemi, kadılık ve askerî yapılanmalar kendi içinde gelişmiş bir düzeni yansıtmaktadır. Hanlıkların ekonomik yapısı tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret üzerine kuruluydu. Karabağ'da halıcılık ve ipekçilik, Şeki'de ipek üretimi, Bakü'de petrol ve tuz ticareti, Gence'de pirinç ve demircilik gibi alanlarda ekonomik canlılık göze çarpmaktadır. Coğrafi avantajları sayesinde hanlıklar, İran, Osmanlı ve Rusya ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler kurmuş, bu durum bazen ittifaklara, bazen de savaşlara neden olmuştur. 19. yüzyıl başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmacı politikaları, Azerbaycan hanlıklarını doğrudan hedef almıştır. Kürekçay, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları neticesinde hanlıklar teker teker Rusya'nın egemenliği altına girmiş ve siyasi varlıklarını kaybetmiştir. Rusya'nın uyguladığı nüfus politikaları, özellikle Karabağ ve İrevan gibi bölgelerde Ermeni nüfusun artırılmasına ve etnik yapının değiştirilmesine yol açmıştır. Bu durum, günümüzde hâlen etkisini sürdüren demografik ve siyasal sorunların temelini oluşturmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bundan sonra kurulacak İran hükümetleri Kuzey Azerbaycan'da hiçbir zaman tam hakimiyet sağlayamamıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hakimiyetine girmiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve

dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.

Azerbaycan hanlıkları sadece bölgesel yönetim birimleri değil, aynı zamanda Türk tarihinin kültürel, ekonomik ve siyasi mirasının önemli taşıyıcılarıdır. Bu hanlıkların tarihi, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık mücadelesi, kimlik arayışı ve devlet tecrübesi açısından zengin bir içerik sunmaktadır. Dolayısıyla, bu mirasın bilimsel ve tarafsız bir biçimde incelenmesi, Türk dünyasının ortak tarih bilincinin oluşması bakımından da büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ALEKPEROĞLU, A. Nuru - ALİYOLDAŞKIZI, A. Faride, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-133.
- ALİZADE, Orhan, "18. yy'm İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, cilt IV sayı 7, 2010, ss. 105-114.
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 297-298.
- ALLEN, Edward David - MURATOFF Pavel, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.
- AXWORTHY, Micheal, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006.
- AYDIN, Mustafa, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, ss.489-491.
- AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.204-206
- AYDIN, Mustafa, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26- 29.
- AZİZOV, Anar, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.492.

- BAYRAMOVA, Naile, *Şamaxı Xanlığı*, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 21-42.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 317-322.
- CAMALOV, Gabil, “Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran’ın İkili İlişkiler Siyaseti”, *Türkler (Cumhuriyet)*, cilt XVIII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 919-935.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.
- ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Azerbaycan Hanlıkları”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 10-20.
- DURSUN, Davut, “Baku”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 550-551.
- EFENDİZADE, Oktay, “Gence”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-20.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, cilt II, Haz: Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul.
- FORSYTH, James, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, 2014.
- GÖKTUĞ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası’nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2022.
- GRİGOREV, Vasily, *Staticscoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883.
- GULİYEV, Telman, *Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.

- HACİEVA, Saide “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.76-89.
- İBADOV, Refik Hüsneyoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 90-103.
- İSKENDEROVA, Merziya, “Baku Hanlığı”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 43-56.
- KARAMANLI, Hüsamettin M., “Nahçıvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 294-297.
- KARATAY, Osman, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt X, sayı 1, İzmir 2010, ss. 99-116.
- MAENCHEN, Otto J. - Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973.
- MEMEDOVA, Hüsamettin, “Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 65-75.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- MİNHAÇ-İ SİRAC EL CÛZCANİ, *Tabakât-ı Nâsirî Gaznelîler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hâzemşâhlar*, Çev: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- MİNORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953.
- MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, “Guba Hanlığı”, *Türkler*, cilt VII, Ed: Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 104-122.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914)*, Haz: İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

- ÖZCAN, Azmi, “Nâdir Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 276-277.
- PETRUŞEVSKİ, İvan Pavloviç *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.*, Leningrad 1949.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990.
- SABBÂĞ, Abbas, BOZKURT Nebi, “Müstefvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-148.
- SEVİM, Ali - MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.
- ŞÜKÜROV, Kâmil, *İrəvan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gerçəkliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.
- ÜREN, Umut, “Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri”, *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı 1, 2024, ss. 1-20.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Gri-gor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hırant D. Andreasyon, TTK Basıme-vi, Ankara 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karako-yunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924.